

Etikai problémák a tudományos kutatásban

Ha valaki arra kérne, jellemezzem néhány szóban, mi ösztönzött arra, hogy a tudományos kutatás etikáját vizsgáljam és belemélyedjek ebbe a problémába, így felelnék: *a kérdés időszerű és nagy a gyakorlati jelentősége*. Persze, egy ilyen jellegű munkát (*Etica cercetării științifice*, București, 1967) néhány évszázaddal ezelőtt is megírhattak volna, de akkor tájt ez a téma elméleti és gyakorlati szempontból összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben tarthatott volna számot érdeklődésre, mint ma.

Több mint egy évszázaddal ezelőtt a francia Ernest Renan látomászerűen előrevetítette a tudomány nagyszerű jövőjét, optimizmusa azonban csupán egy lelkesedő elme, nem a tudományok történetével foglalkozó szaktudós vagy a szociológus derűlátása volt. A marxizmus optimista tan. De tudományos megalapozása megköveteli, hogy elismerjük az emberi haladás drámaiságát, azt, hogy a fejlődés harcot, fordulatokat, áldozatokat s főleg az ember tudatos, tevékeny részvételét követeli saját sorsának alakításában. A történelem gyakran birokra kelés, antagonista erők összeütközése, s felelősségteljes döntéseket követel. Ez valamikor főleg a politikai és katonai vezetőket érintette, ma a tudományok művelői számára is probléma, hiszen a tudósok képesek arra, hogy ellássák ezeket a vezetőket nagy gazdasági, műszaki hatékonyságú vagy pusztító anyagi eszközökkel. A huszadik század közepéig a tudománynak ez a vonatkozása — erőinek közvetlen kihatása az egész emberiség sorsának alakulására — nem kerülhetett napirendre, mivel a tudomány még nem érte el a szükséges fejlődési színvonalat. Hetven évvel ezelőtt Ramon y Cajal spanyol hisztológus könyvet írt, amelyben tanácsokat adott a fiatal kutatóknak. Ez a munka azonban csak az emberek nagyon kis hányadának szólt, azoknak, akik különleges tevékenységet folytatnak, akiket ellenállhatatlan erővel vonz a laboratóriumi munka. Akkor a tudományos életpálya kevés anyagi ellenszolgáltatást hozott, és — eltekintve azoktól az esetektől, amikor gazdag ember művelte — jelentős nélkülözéssel is járt. Ma viszont vannak olyan tudományos kutatói munkakörök, amelyek egyes országokban a leginkább elterjedt foglalkozások kezdenek lenni.

A mi időnkben tehát megnőtt a tudomány jelentősége az ember életében. S ez természetesen, nemcsak azokban a változásokban nyilvánul meg, amelyek a haditechnikában következtek be, hanem főleg abban, hogy a tudomány közvetlen termelőerővé vált. A tudományos felfedezések alkalmazási köre egyre nagyobb sugarú, a házimunka megkönnyítésétől a művészetek forradalmasításáig, az egészség hatékony védelmétől a Hold büszke meghódításáig sok minden belefér. Valamely újítás, legyen az akár milyen parányi is, hozzájárulhat az életszínvonal növekedéséhez, az orvostudomány mákszemnyi előrehaladása kevesebb betegséget, kevesebb szenvedést jelent sok embertársunk számára. Ott, ahol az emberek szolgáltatásból és boldogtalanságból való felszabadulásáról van szó, nyilvánvalóan

etikai kérdések is felmerülnek. Ha a tudományos kutatásnak nem lennének sokrétű és gyakran nem is sejtett kihatásai a mindennapi életre, ha a tudomány csak a megismerést (és nem a gyakorlatot is) szolgálná, akkor a tudomány erkölcsi problematikája egészen más természetű lenne, és a tudomány-etikai vizsgálódások kimondottan filozófiai, elméleti jellegűek, akadémikus színezetűek volnának.

Másrészt figyelembe kell venni azt a tény is, hogy a tudományos kutatói munkába az emberek széles tömegei kapcsolódnak be. Ez arra kötelez, hogy részletekbe menően elemezzük a tudományos munkát végzők közötti kapcsolatokat, azzal a céllal, hogy megtaláljuk e viszonyokat optimálissá formáló viselkedési normákat. Szükség van erre nemcsak általában a munkaviszonyok kedvező alakulása, hanem a tudományos és alkotó munka zavartalan folytatása szempontjából is. Előbb már rámutattunk arra, hogy e munka *termelékenysége* miért nem lehet közömbös etikai szempontból: ennek a tevékenységnek egyre inkább közvetlen s mind terjedelmesebb következményei mutatkoznak a társadalomban. Ha igazolni tudjuk, hogy az erkölcsi normák tiszteletben tartása a kutató munkájában és életében növeli a tudományos munka termelékenységét, akkor arra következtethetünk, hogy az etikai igényesség és az ember létfeltételeinek maximális megjavítására irányuló törekvés teljes mértékben megfelel egymásnak. Ez a „ha“ bebizonyítható, s éppen ezért a kutatómunka erkölcsének minden megszegését nemcsak egyes elvont, axiológiai elvek alapján s nem csupán azok részéről lehet megbélyegezni, akiket sért az etikai jellegű „kihágás“, hanem az emberiség társadalmi haladásának nevében is.

*

A tudományos kutatás erkölcsi problémáinak időszerűsége azonban nem merül ki ennyiben. Korunkban bebizonyosodott, hogy az *igazság* még nem vívta ki magának azt a jogot, hogy egyöntetűen értéknek tartsák. A tudományos igazság üldözése nem olyan társadalmi jelenség, amely csak a középkort jellemezte. Képletesen szólva: máglyán égették el a tudományos igazságot a fasiszta országokban is, két évszázaddal a felvilágosodásnak nevezett század *után*, s azután, hogy számtalanszor kinyilvánították az ész *végleges* győzelmét. Századunk kíméletlenül felszínre hozott néhány *konfliktust* a tudományos igazság értéke és más forgalomban levő (a vallási jellegűeken kívül álló) értékek között. Ezeket az összeütközéseket elemezni kell, hogy elejét lehessen venni a tudományos haladás fékezésének. Az ilyen elemzésnek természetesen figyelembe kell vennie a társadalmi-politikai aspektust: léteznek olyan osztályérdekek, amelyek kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolják a haladást.

A tudományok fejlődéséhez szükséges kedvező légkör megteremtése szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy új érvekkel és főleg tényekkel bebizonyítsuk azt a tézist, mely szerint a munkásosztály olyan osztály, amely nem fél a tudományos és történelmi igazságtól, s a szocializmus az a rendszer, amely teljes egészében gyümölcsöztetni tudja a tudományos haladás eredményeit. E tézis fényében a tudományok művelőitől a legnagyobb fokú tisztánlátást és őszinteséget lehet elvárni az új világ építésébe történő tevékeny bekapcsolódásukban. Julien Benda negyven évvel ezelőtt az „írástudók árulásáról“ írva megbélyegezte azokat az

opportunisták tudósokat, akik képesek lemondani a fény szolgálatáról bizonyos kicsinyes, személyes előnyök fejében akkor, amikor ezt kéri tőlük tiszavirág életű „földi” hatalommal rendelkezők. Később a fasiszta rendszerek is számos példával illusztrálták ezt a szomorú jelenséget. Állíthatjuk tehát, hogy a *hősiesség* a tudományban nem idejétmúlta, ellenkezőleg, maga a tudomány — nemcsak méltósága, hanem fennmaradása is — fenyegető veszélynek van kitéve, ha nem létezik a tudósoknak olyan derékhada, amely kész minden áldozatra, vállal minden nehézséget az igazság nevében. Az Oppenheimer-ügy is sokatmondó ebben a vonatkozásban: a tudós emberbaráti öntudata keresztül tudja húzni egyes aggályoktól mentes politikuskok terveit.

Az új humanizmus korszakában élünk, de ez nem azonos a reneszánsz humanizmusával, nem is pusztán művészi-irodalmi jellegű. A mi humanizmusunknak szerves alkotóeleme a tudományos és műszaki kultúra, az emberre vonatkozó tudományos koncepció, az embert szolgáló tudományos eszközök. A tudománynak informatív, de ugyanakkor *formatív*, nevelő értéke is van. A tudomány a különböző foglalkozást űző széles tömegek és főleg az ifjúság figyelmének előterébe került. Éppen ezért a tudományos élet erkölcsi arculatának megjavítása a lehető legjobb alkalom arra, hogy a tudomány nevelő hatékonyságát növelni lehessen. A tudomány világának el kell jutnia oda, hogy a társadalom életének kristálytiszta, legmakulátlanabb területe legyen, mivel a tudományos kutatás sikerét biztosító erkölcsi szabályok az önzetlenség, önfeláldozás és becsületesség normái. Végül, ha a tudományok művelői megkínávják — és joggal —, hogy hallgassanak az ő szavukra is, amikor az emberiség sorsáról tárgyalnak és döntenek, be kell bizonyítaniok, hogy ezt a bizalmat kiérdemelték magatartásukkal, amely éppen az egyenlőséget, önfeláldozást és emberiséget tükrözi.

*

A tudományos kutatás tehát felöleli a legkülönbözőbb szinten jelentkező felelősség problémáját. E kérdés *tudományos* elemzése sokoldalú vizsgálódást követel, olyat, amely figyelembe veszi a tudománytörténet, lélektan, szociológia, politikai gazdaságtan, antropológia, filozófia eredményeit. A tudományos munka pszichológiája, a kis csoportok szociológiája, az intézmények pszichoszociológiája új adatokat szolgáltat, amelyek kiegészítik a klasszikus lélektan és karakterológia következtetéseit. El kell ismernünk a kutatók vérmérsékletének és gondolkodásmódjának sokféleségét; ez nemcsak az egyik alapvető emberi valóságához való viszonyulás tudományos jellegét jelenti, hanem erkölcsi kötelezettség, és az ésszerű szervezéshez is hozzátartozik. A „megfelelő embert megfelelő munkahelyre” elv alkalmazása ugyanis egyidőben bizonyos méltányossági követelménynek, de a tevékenység maximális hozamát biztosító szükségességnek is eleget tesz.

A kutató személye iránti tisztelet és megvalósításainak teljes értékesítése megfelel nemcsak annak a Kant megfogalmazta erkölcsi követelménynek, mely szerint más emberben magábanvaló célt kell látnunk, nem pedig eszközt, hanem annak a törekvésnek is, hogy valamelyik nemzeti tudományos iskola nemzetközi elismerésének útját egyengessük. A munka eredményeinek elfogultság nélküli értékelése ugyanakkor a leg-

hatékonyabb eszköz az erkölcsi érdekelttség biztosításában valamilyen kollektív tevékenységen belül. Meghökkenítő, hogy mennyi energiát, ihletet, lelkesedést veszítenek el nap mint nap pusztán azért, mert nem tartanak tiszteletben bizonyos elemi erkölcsi normákat, s mert hiányzik az „emberiesség“ a munkahelyen kiformálódott kapcsolatokban. Vannak esetek, amikor a kutatás sikere szempontjából a munkahelyen kialakult kedvező légkör többet nyom a latban, mint a korszerű felszerelés.

Egyesek azt hiszik, hogy a munkahelyen meghonosodó kapcsolatok szabályzatokkal lehet megfelelő módon irányítani. Ezt a véleményt a „*hivatalnoki-tudományos*“ mentalitás megnyilvánulásának nevezhetjük. A tudományos kutatás etikájának az időszerűségét az a veszélyes tendencia is aláhúzza, amely a kutatók tömegeit ilyen tudományt űző hivatalnokokká akarja változtatni. Mivel azonban mindaz, ami a tudomány berkeiben történik, felelősséggel teltett, a kutató erkölcsi arculatát nem lehet elhanyagolni. Egyetlen bonyolult tevékenységben sem adhatnak a szabályzatok utasításokat minden konkrét helyzetre. Ezeket a konkrét eseteket csak kezdeményező képességgel lehet elrendezni. A megfelelő megoldásra a garancia: annak személyisége, aki felel, vagy aki a felelősséget vállalja az ügyért. Érthető tehát, miért hangsúlyozzuk az erkölcsi tudat fejlődésének fontosságát.

Véleményünk szerint olyan etikára van szükség, amely nem elsősorban tiltó vagy parancsoló jellegű, hanem sokkal inkább *kijelölő*. A magas értékek, eszmények irányába mutató alkalmazkodás etikája ez, amely egybekapcsolja a szépet és a jót, miként a régi görögök *kalokagathiá*ja. Szerintünk a hősiesség erkölcsére, nem pedig a kényelem „etikájára“ van szükség. A magunk részéről nagyra becsüljük azokat az embereket, akik számára minden kérdésnek *etikai implikációi* is vannak. Persze, nem várhatjuk el minden tudományos kutatótól, hogy állandóan a hősiesség és eszmei tökéletesség etikai problémái emésszék. Azt viszont elvárjuk, hogy egy tudományos iskola biztosítsa magának a megbízható emberek derékhadát, akiket nemcsak ezeknek az elveknek alapján *neveltek*, de *ki is válogattak*, vagyis ilyen kritériumok figyelembevételével *léptettek elő*. Az a tudomány, amely nem fordít gondot a kutatótevékenység sajátos erkölcsi értékeinek tiszteletére, nem nagyon számíthat arra, hogy tisztelni és értékelni fogják.

Annak a tudománynak, amely nem rendelkezik olyan emberekkel, akikben az igazság értéke iránti érzékenység olyan fokú, hogy képesek lemondani miatta más személyes anyagi vagy szellemi értékekről, nincs sok esélye arra, hogy túlélje a válságos pillanatokot vagy a kívülről jövő kellemetlen beavatkozásokat.

*

Ily módon körvonalazódik az etikának egy olyan területe, amelynek elegendő sajátos vonása van ahhoz, hogy jogos legyen a körülhatárolása, s amelynek konkrét problematikája megköveteli a nemcsak „könyvtári“, hanem a „terepen történő“ kidolgozást is.

Ez a *kutatás* nem lehet pusztán egyes általános, elvont elvek *alkalmazása* vagy *spekulatív részletezése*. Mivel az „etikátlan“ magatartás a tudományokban *gyakorlati* következményekkel jár, ennek a területnek a figyelmen kívül hagyását a gyakorlatban ugyanúgy bírálhatjuk, mint azt

a tervező mérnököt, aki nem méltatja figyelemre a műszaki haladást, vagy azt a beteg ágyához hívott orvost, aki nem veszi számba az orvos-tudomány fejlődését. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen tételt el lehessen fogadni, le kell győzni a pszichikai ellenállást. A tézis elismerését akadályozzák az olyan személyi tényezők, mint a felfuvalkodottság, a privilegizált pozíciók nyújtotta előnyök vagy éppenséggel az etikai normák megszegése. Az individualizmus problematikáján belül az etikai vitákban központi helyet foglal el az a konfliktus, amely a tudományos kutatás terén a tévedések elleni harc kötelezettsége és az embereknek saját személyükre vonatkozó hamis eszmékben való tetszelgése között áll fenn. Ez a tetszelgés bármelyikünk esetében hozzájárulhat a narcizmus — az önmagába szerelmes ókori mitológiai alak, Nárцisz mentalitásának — fenntartásához, vagy pedig előnyös lehet bizonyos társadalmi pozíciók szempontjából.

Az etika e területének körülírása nem jelent elhatárolást a többi human tudománytól. A kutatás etikája a kutató *emberi feltételeivel* is foglalkozik. Mi is egy „ember”? „Potenciálisan nagyszerű”, hibáknak kitétt, törekeny lény? Az „ember”-nek mindezekben az állapotokban konkrét, gyakorlati kapcsolatai vannak (az érzékenység ugyancsak az egyik gyakorlati lét-modalitás!) másokkal. A tudomány *művelőjéhez* való viszonyulást nem lehet elszakítani a mai embernek a *tudományhoz* viszonyulásától. Ebben a vonatkozásban sok mindent kell tanulmányozni és tenni az emberiség és a haladás elősegítése nevében: a kutató „lét-dramáját” le kell szűkíteni saját, tisztán intellektuális „dramái” tépelődésére, mentesíteni kell a nyomor, a félelem, a meg nem értés, szolgasors és megaláztatás szenvedéseitől. Ily módon körvonalazódik a szocialista humanizmus egyik új jelentése.

BARABÁS ENDRE A tudomány etikája

Napjaink társadalma arra kényszerül, hogy a tudományt a legnagyobb komolysággal vegye figyelembe, a tudomány társadalmi problémájával ugyanis ma már nem lehet — nem foglalkozni.

E probléma két pont közé polarizálódik.

Az egyik nagy kérdés a tudományos tevékenység irányítása (hogy ne mondjuk: féken tartása); kanalizálása a társadalom legégetőbb szükségleteinek mihamarabbi megoldása felé, valamint eredményei felhasználásának ellenőrzése. A tudás ma olyan hatalom, amelynek birtoklója az emberiség léte vagy pusztulása felett dönthet. Korunk, nevezhetnők atomkornak, a tudomány hatalmával történő visszaélésnek egy olyan szomorú példájával debütált, ami szükségtelenné teszi a kérdés fontosságának további bizonygatását. A tudományos tevékenység irányítása, társadalmi ellenőrzés alá hozatala világszerte folyamatban van, és ezúton is lehetőség nyílik további katasztrófák elkerülésére.